

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

A Critical Reassessment of Mirza Mahdi Isfahani's Thought on the Rejection of Reason's Validity in Metaphysical Knowledge: A Shift from Critique of Arguments to Consequence Analysis

Meisam Khosravifard¹ , Hasan Moalemi²

¹ Ph.D. Graduate in Islamic Philosophy and Theology, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, University of Religions and Denominations, Qam, Iran (Corresponding Author). mkhf6890@gmail.com

² Professor, Department of Philosophy and Theology, Faculty of Philosophy and Ethics, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. h.moalemi50@gmail.com

Abstract

Mirzā Mahdī Iṣfahānī, the founder of the Taḥkīk School, introduced an alternative epistemological framework, thereby presenting a distinct approach to understanding religious knowledge. The core of this system lies in the rejection of the validity of philosophical reason in the domains of metaphysics and theology, emphasizing instead sources such as innate nature (fiṭrah), illuminative knowledge ('ilm-i nūrī), illuminative intellect ('aql-i nūrī), and definitive religious texts (nuṣūṣ). Through a fundamental critique of universal concepts, rational demonstration, and the principle of causality, Iṣfahānī sought to safeguard pure monotheism and to preserve divine transcendence from any form of anthropomorphism or limitation. Within this framework, true knowledge is attained not through mental concepts and philosophical reasoning, but through divine bestowal and an unmediated encounter with reality. While elucidating the positive foundations of this system, the present article examines its deficiencies and consequences, including conceptual ambiguity in defining reason and illuminative knowledge, the absence of criteria for assessment and falsifiability, internal contradictions regarding the status of innate knowledge, and the self-referential challenge inherent in critiquing universal concepts. Furthermore, it is demonstrated that the denial of the epistemic authority of reason and certainty subjects Iṣfahānī's epistemological system to logical circularity and undermines the possibility of rationally justifying initial religious belief. Finally, the social implications of this approach—including epistemic isolation and the weakening of interreligious dialogue—are analyzed. This research endeavors to provide a comprehensive picture of the internal coherence and practical efficacy of this epistemological system.

Keywords: Mirza Mahdi Isfahani, Taḥkīk School, Rejection of Reason, Religious Epistemology, Consequence Analysis.

Received: 2026/01/27; Revision: 2026/06/11; Accepted: 2026/06/16; Published online: 2026/07/08

□ Khosravifard, M. & Moalemi, H. (2026). A Critical Reassessment of Mirza Mahdi Isfahani's Thought on the Rejection of Reason's Validity in Metaphysical Knowledge: A Shift from Critique of Arguments to Consequence Analysis. *Journal of Religious Thought*, 26(2), 65-80.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2026.55544.3367>

□ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction and Problem Statement

Mirza Mahdi Isfahani (d. 1946 CE), as the founder of the "Tafkik School" (School of Separation), introduced an alternative epistemological framework for understanding religious knowledge, thereby posing a fundamental challenge to the dominance of the philosophical-rational paradigm in Islamic theology. The core of his system is the outright rejection of the validity of philosophical reason and demonstrative argumentation (*burhan*) in the realm of metaphysics and theology, replacing them with sources such as innate nature (*fitrah*), illuminative knowledge (*ilm-e nuri*), illuminative intellect (*aql-e nuri*), and definitive religious texts (*nusus*). Within this framework, true knowledge is not attained through mental concepts and philosophical reasoning, but rather through divine bestowal and unmediated confrontation with reality.

Despite the abundance of scholarly critiques on this view, the fundamental and novel problem addressed in this research is that most previous critiques have focused on the internal criticism of Isfahani's premises and arguments, neglecting the analysis of the objective, social, and epistemological consequences of adhering to this intellectual system. Therefore, the central question of this article is: If the theory of rejecting the validity of reason in metaphysical knowledge were to be practically implemented, what kind of epistemological and social world would be constructed? In other words, rather than questioning the validity of the arguments (a question already extensively addressed), this research seeks to conduct a consequence-based critique of Isfahani's philosophical system.

Research Background:

Scholarly works on Mirza Mahdi Isfahani can be broadly categorized into three groups. The first group consists of expository and defensive studies that adopt an intra-religious approach to explain his thought, including works by Hakimi and Mofid. The second group comprises traditional critiques from the perspective of mainstream philosophy and theology, which focus on refuting Isfahani's arguments and defending the authority of reason, as seen in the works of Rajabi and Khosropanah. The third group includes contemporary epistemological studies that employ an analytical-comparative method to reconstruct and evaluate the foundations of Isfahani's theory, such as the works of Raghavi, Amoli Larijani, and Mortazavi. Despite these efforts, a significant gap remains in the literature: no previous research has systematically analyzed the objective, social, and epistemological consequences of committing to the theory of rejecting reason's validity. This article argues that a critique of an intellectual system reaches its full potential only when, in addition to challenging its foundations, its practical efficacy and consequences are tested against epistemological and social realities.

Significance and Novelty of the Research:

The primary novelty of this article lies in its shift of perspective from a critique of arguments to a consequence-based analysis. Assuming that prior criticisms of Isfahani's arguments have been sufficiently articulated, this paper seeks to demonstrate the inadequacy of his system not by questioning its presuppositions, but by analyzing its unavoidable implications and outcomes. This approach opens a new horizon in research on the Tafkik School and evaluates the practical efficacy of this epistemological system in the contemporary context.

Methodology

This research employs a descriptive-analytical method, focusing on the objective implications of Isfahani's viewpoint. It analyzes the consequences of his theory across five major domains: epistemological (internal), theological-doctrinal, social and interactive, intra-religious, and methodological-scientific. Data were collected through library research, referencing both primary sources (Isfahani's own works) and secondary sources (critiques and analyses by other scholars).

Discussion

The analysis of the consequences of Mirza Mahdi Isfahani's epistemological system reveals that this perspective faces serious and unavoidable challenges at various levels.

a) Epistemological (Internal) Consequences:

Conceptual Ambiguity and Lack of Clear Definition: Foundational concepts such as "illuminative intellect" (*aql-e nuri*), "illuminative knowledge" (*ilm-e nuri*), "innate nature" (*fitrah*), and "unmediated

perception" remain inadequately defined. Isfahani even deems their definition impossible, which renders the system devoid of necessary clarity and efficacy.

Lack of Criteria for Assessment and Falsifiability: The system offers no criterion to distinguish authentic "illuminative knowledge" from false cognition, illusion, or personal intuition. This renders the system closed and immune to critique.

Internal Contradiction in the Status of Innate Knowledge: The emphasis on a universal innate knowledge contradicts the reality of deep philosophical and doctrinal diversity throughout human history. The boundary between authentic innate nature and acquired environmental influences remains obscure.

Self-Referential Challenge in Critiquing Universal Concepts: The denial of the validity of all universal concepts is itself a universal proposition. Theorizing without employing conceptual tools is impossible, leading to a situation akin to classical logical paradoxes where the claim undermines itself.

Destabilization of the Foundation of Knowledge Validity in the Critique of Certainty (*Qat'*): Denying the inherent authority of certainty and making it contingent upon religious approval results in a vicious circle, as proving the validity of religion itself presupposes the prior authority of certainty.

From Revelation to Ambiguity: Illuminative Knowledge and the Problem of Truth: By eliminating "mental forms" as a necessary medium of knowledge, the traditional concept of "truth" as the correspondence of a proposition with reality becomes meaningless, reducing knowledge to a personal and incommunicable experience.

b) Theological-Doctrinal Consequences:

Crisis in the Rational Justification of the Initial Choice of Religion: The denial of reason and argumentation deprives religion of persuasive tools in confronting worldviews such as scientific materialism. Proving the veracity of a prophet itself requires rational premises, and the arbitrary distinction between "establishing the principles of religion" and "understanding its detailed teachings" lacks logical coherence.

Presenting a Limited and Non-Dialogical Image of Islam: This view contradicts the Qur'anic spirit of invitation through wisdom, good exhortation, and disputation in the best manner (Quran, 16:125), as well as the practice of the Ahl al-Bayt (AS). It transforms Islam into a closed system devoid of a shared rational language for engaging with a pluralistic intellectual world.

c) Social and Interactive Consequences:

Epistemic Isolation and the Decline of Dialogue: The rejection of reason as a "common human language" eliminates the possibility of constructive dialogue with followers of other religions and schools of thought, leading to a crisis of untranslatability in religious discourse. This drives the religious community toward intellectual isolation, symbolic violence, and the weakening of moderate discourses.

Groundwork for Deviation: The marginalization of rationality and exclusive reliance on texts provide fertile ground for the growth of intellectually rigid and deviant movements. The emergence and spread of the "Hojjatieh Society" by Isfahani's student, Sheikh Mahmoud Halabi, and the deviant "Ahmad al-Hassan al-Yamani" movement in Mashhad are clear examples of this social consequence.

Religious Identity Crisis and Epistemic Rupture between Elites and the Masses: This approach divides the religious community into two poles: the masses trapped in the literalism of texts, and frustrated elites pushed to the margins, thereby threatening the internal unity and cohesion of the religious community.

d) Intra-Religious Consequences:

Silencing Inquiry and Inability to Address Modern Doubts: The negation of critical rationality stifles the tradition of questioning and debate within religion, leaving it helpless in the face of contemporary issues (such as conflicts with empirical sciences or bioethical dilemmas). Solutions like "referring to the Infallible Imam during the Occultation" or "dismissing the question itself" lack practical efficacy.

Suspension of Meaning in the Language of Prayer and the Hollowing Out of Worship: The emphasis on the "complete otherness" of God and creation negates any conceptual similarity between human and divine attributes. This strips prayer and supplication of their epistemological and educational content, reducing them to a set of meaningless utterances for the worshiper.

e) Methodological and Scientific Consequences:

The Inefficacy of the Proposed System: Contradiction between Theory and Practice: While Isfahani rejects the validity of reason and argumentation in theory, he repeatedly employs the very same rational and syllogistic tools to explain his own theory in practice. This manifest contradiction demonstrates the inherent inability of this system to provide a coherent explanation without resorting to the very rationality it has rejected.

Undermining the Foundations of Empirical Science: The denial of universal concepts, the rejection of causality, and the exclusive emphasis on direct observation dismantle the pillars of the scientific method (generalization, prediction, controlled experimentation, and reproducibility). This effectively eliminates the possibility of science in its modern sense, rendering past scientific achievements unjustifiable and everyday life dependent on the stability of natural laws impossible.

Conclusion

This article has demonstrated that the epistemological system of Mirza Mahdi Isfahani, despite its initial appeal in safeguarding divine unity and transcendence, faces a multitude of internal challenges (such as conceptual ambiguity, self-referentiality, and vicious circularity) and external consequences (including epistemic isolation, a crisis in the rational justification of religion, the silencing of inquiry, and the destruction of scientific foundations) due to its neglect of reason's fundamental role. By shifting the perspective from a critique of arguments to an analysis of consequences, this research has shown that the practical implementation of this theory would lead to the construction of a worldview that is not only incompatible with contemporary epistemological and social needs but also stands in clear contradiction to the elevated spirit of Islam, which is founded on dialogue and argumentation. Ultimately, a consequence-based critique opens new horizons in the evaluation of religious theories and underscores the necessity of revisiting purely internalist approaches in scholarly assessments.

بازخوانی انتقادی اندیشه میرزامهدی اصفهانی در نفی اعتبار عقل در شناخت متافیزیک: گذار از نقد ادله به تحلیل پیامدها

میثم خسروی فرد^۱، حسن معلمی^۲

^۱ دانش‌آموخته دکتری فلسفه و کلام اسلامی، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول).

mkhf6890@gmail.com

^۲ استاد گروه فلسفه و کلام، دانشکده فلسفه و اخلاق، دانشگاه باقر العلوم (ع)، قم، ایران.

h.moalemi50@gmail.com

چکیده

میرزا مهدی اصفهانی، بنیان‌گذار مکتب تفکیک، با ارائه نظامی معرفت‌شناختی بدیل، رویکردی متفاوت در فهم معارف دینی عرضه کرد. هسته اصلی این نظام، نفی اعتبار عقل فلسفی در حوزه متافیزیک و الهیات و تأکید بر منابعی چون فطرت، علم نوری، عقل نوری و نصوص قطعی دینی است. اصفهانی با نقد بنیادین مفاهیم کلی، برهان عقلی و اصل علیت، تلاش نمود راهی برای صیانت از توحید ناب و تنزیه ذات الهی از هرگونه تشبیه و تحدید فراهم آورد. در این چارچوب، معرفت حقیقی نه از طریق مفاهیم ذهنی و استدلال‌های فلسفی، بلکه به واسطه افاضه الهی و مواجهه بی‌واسطه با حقیقت حاصل می‌شود. مقاله حاضر، ضمن تبیین مبانی ایجابی این نظام، به بررسی کاستی‌ها و پیامدهای آن، از جمله ابهام مفهومی در تعریف عقل و علم نوری، فقدان معیار سنجش و آزمون‌پذیری، تناقض درونی در جایگاه معرفت فطری و چالش خودارجاعی در نقد مفاهیم کلی می‌پردازد. همچنین نشان داده می‌شود که نفی حجیت عقل و قطع، نظام معرفتی اصفهانی را با دور منطقی مواجه ساخته و امکان توجیه عقلانی باور دینی اولیه را تضعیف می‌کند. در نهایت، پیامدهای اجتماعی این رویکرد، از جمله انزوای معرفتی و تضعیف گفت‌وگوی بین‌ادیانی، مورد تحلیل قرار گرفته است. این پژوهش می‌کوشد از انسجام درونی و کارآمدی عملی این نظام معرفت‌شناختی، تصویری جامع ارائه دهد.

واژگان کلیدی: میرزا مهدی اصفهانی، مکتب تفکیک، نفی اعتبار عقل، معرفت‌شناسی دینی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۷؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۶؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۴/۱۷

□ خسروی فرد، میثم؛ معلمی، حسن (۱۴۰۵). بازخوانی انتقادی اندیشه میرزامهدی اصفهانی در نفی اعتبار عقل در شناخت متافیزیک: گذار از نقد ادله به تحلیل پیامدها. *اندیشه دینی*، ۲۶(۲)، ۶۵-۸۰.

doi <https://doi.org/10.22099/jrt.2026.55544.3367>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه و پیشینه پژوهش

میرزاهمدی اصفهانی (متوفی ۱۳۶۵ق) به عنوان بنیان گذار جریان فکری مکتب تفکیک، با ارائه نظامی بدیل در معرفت‌شناسی دینی، چالشی بنیادین در برابر سلطه پارادایم فلسفی-عقلی در فهم معارف اسلامی ایجاد کرد. هسته مرکزی این چالش، نفی اعتبار شناخت عقلی در حوزه معارف حقیقی و متافیزیکی است. وی با نقد ریشه‌ای مفاهیم کلی، برهان عقلی و قاعده علیت، تلاش نمود شناخت راستین را برپایه‌هایی بنا نهد که از نظر او، هم از پشتوانه نقلی برخوردار بود و هم با فطرت سلیم انسان هماهنگی داشت. در این چارچوب، معرفت حقیقی نه از طریق مفاهیم ذهنی و استدلال‌های فلسفی، بلکه به واسطه افاضه الهی و مواجهه بی‌واسطه با حقیقت حاصل می‌شود. از بدو طرح این اندیشه تاکنون، انبوهی از نقدها و واکنش‌های علمی نسبت به آن صورت گرفته است. با این حال، غالب این پژوهش‌ها معطوف به نقد درون‌ساختی ادله و مبانی اصفهانی بوده‌اند. پرسش از پیامدهای عینی و عملی التزام به این منظومه فکری، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در میان آثار منتشر شده درباره میرزاهمدی اصفهانی، برخی از پژوهشگران بیشتر به تبیین و شرح اندیشه‌های وی پرداخته و از مواضع او دفاع کرده‌اند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب «مکتب تفکیک»، اثر محمدرضا حکیمی (۱۳۷۷ش) و مقاله «علم و عقل از منظر میرزاهمدی اصفهانی» از حسین مفید (۱۳۸۵ش) اشاره کرد. این دسته از تحقیقات، هرچند در تبیین نظام فکری اصفهانی ارزشمند بوده‌اند، اما به دلیل رویکرد درون‌مذهبی و دفاعی، کمتر به نقد جدی مبانی و به‌ویژه، تحلیل پیامدهای عملی این دیدگاه پرداخته‌اند. از سوی دیگر، نقدهای سنتی از منظر فلسفه و کلام رایج قرار دارند که بیشتر معطوف به نقد ادله اصفهانی و دفاع از حجیت عقل و برهان بوده‌اند. مانند آثاری همچون «تحلیل و نقد مکتب تفکیک» محمود رجبی (۱۳۸۵ش) و «جریان‌شناسی ضد فرهنگ‌ها» از عبدالحسین خسروپناه (۱۳۹۴ش). همچنین پژوهش‌های معرفت‌شناختی معاصر، از جمله «بازسازی دیدگاه معرفت‌شناختی میرزاهمدی اصفهانی» از جواد رقوی و صادق آملی لاریجانی (۱۳۸۹ش)، کتاب «علم و عقل از دیدگاه مکتب تفکیک» نوشته سیدعباس مرتضوی (۱۳۸۱ش) و «بررسی روش معرفت دینی از دیدگاه میرزاهمدی اصفهانی» از جواد رقوی (۱۳۹۵ش)، کوشیده‌اند با روشی تحلیلی-تطبیقی، مبانی نظریه اصفهانی را بازسازی و ارزیابی کنند. با وجود این کوشش‌ها، همچنان یک خلأ اساسی در پژوهش‌های مربوط به مکتب تفکیک، به چشم می‌خورد. هیچ‌یک از تحقیقات پیشین به طور نظام‌مند به تحلیل پیامدهای عینی، اجتماعی و معرفتی التزام به نظریه نفی اعتبار عقل نپرداخته‌اند و بیشتر به نقد درون‌ساختی ادله اکتفا کرده‌اند.

مقاله حاضر مدعی است که نقد یک نظام فکری، زمانی به کمال خود نزدیک می‌شود که علاوه بر خدشه در بنیان‌هایش، کارآمدی و نتایج عملی آن نیز در آزمون واقعیت‌های معرفتی و اجتماعی سنجیده شود. غالب پژوهش‌های سابق، معطوف به نقد درون‌ساختی نظریات و ادله مرحوم اصفهانی بوده است. اما پرسشی که همچنان کمتر بدان پرداخته شده، این است که تعهد به این منظومه فکری، ورای مجادلات نظری، چه عواقب و پیامدهای عینی در ساحت‌های مختلف حیات اندیشه دینی و اجتماعی به دنبال دارد؟ این مقاله با پذیرش این فرض که نقدهای پیشین بر ادله اصفهانی به اندازه کافی طرح شده‌اند، در پی آن است تا با تغییری در زاویه دید، اثبات نقض این نظام را نه از طریق نقد پیش‌فرض‌هایش، که از طریق تحلیل لوازم و نتایج اجتناب‌ناپذیر آن دنبال کند. بنابراین، پرسش محوری این مقاله این است که اگر جامعه عمل به این نظریه پوشانده شود، چه جهان معرفتی و اجتماعی‌ای ساخته خواهد شد؟ هدف این نوشتار، عبور از گفتمان رایج نقد ادله و گشودن افقی نو در پژوهش‌های مربوط به مکتب تفکیک است. با روشی توصیفی-تحلیلی و با تمرکز بر بازتاب‌های عینی، نشان خواهیم داد که چگونه اصول بنیادین دیدگاه اصفهانی، به صورت قهری و گریزناپذیر، به چالش‌هایی در سطوح مختلف می‌انجامد. از ابهام در مفاهیم کلیدی و تعلیق معیار صدق، تا فلج کردن گفت‌وگوی بین‌ادیانی، محروم کردن دین از پاسخ به شبهات نوین، و تضعیف بنیان‌های عقلانی علم تجربی. از این رو، نوآوری مقاله حاضر در تغییر زاویه دید از نقد ادله، به تحلیل پیامدهاست؛ رویکردی که تاکنون در پژوهش‌های پیشین درباره اصفهانی به طور نظام‌مند دنبال نشده است.

۲. تبیین نظام معرفت‌شناختی میرزاهمدی اصفهانی

میرزاهمدی اصفهانی در مقام ارائه یک نظام معرفت‌شناختی بدیل، چارچوب فکری خویش را بر دو رکن متقابل و مکمل استوار می‌سازد: نقد و طرد (سلبی) و جایگزین‌سازی (ایجابی). از یک سو، با نقدی بنیادین، عقلانیت برهانی و فلسفی را در حوزه معارف حقیقی (متافیزیک) به کلی فاقد اعتبار می‌خواند. از سوی دیگر، برای پر کردن خلأ شناختی پدیدآمده، سه منبع فطرت، علم و عقل نوری و نقل معتبر را به عنوان تنها راه‌های مطمئن به سوی حقیقت معرفی می‌کند. تبیین این دو وجه به هم پیوسته، چارچوب نظری لازم برای واکاوی پیامدهای این دیدگاه را فراهم می‌آورد.

۲- ۱. مبانی سلبی: نقد معرفت عقلی، برهان و فلسفه

نظام معرفتی اصفهانی دارای یک وجه نقادانه و یک وجه جایگزین‌ساز است که در پیوندی منطقی با یکدیگر قرار دارند. وجه سلبی یا نقادانه این نظام، معطوف به نقد بنیادین هرگونه شناخت عقلی مستقل از وحی در حوزه متافیزیک است. از نگاه او، عقلانیت فلسفی به دلیل خطاپذیری، وابستگی به مفاهیم انتزاعی، و ابتنای بر قاعده علیت به‌زعم او باطل و فاقد صلاحیت ورود به این عرصه است. این نقد گسترده، مقدمه‌ای ضروری و توجیه‌گر برای ارائه بدیل ایجابی او که متکی بر فطرت، نور و نقل است، محسوب می‌شود. در ادامه، مهم‌ترین محورهای این نقد سلبی بررسی می‌شوند.

۲- ۱. نقد بنیادین معرفت عقلی، برهان و فلسفه

از دیدگاه اصفهانی، عقل بشری به‌دلایلی، برای درک حقایق متافیزیکی ناتوان و فاقد اعتبار است:

ا) خطاپذیری و عدم امکان احراز مطابقت

عقل آدمی در معرض خطاست و فاقد معیار مطمئنی برای تشخیص خطاهای خویش است (اصفهانی، ۱۳۹۶ ش/ج، ص ۲۵۶). حتی اگر فرض کنیم صورتی ذهنی مطابق با واقع حاصل شده باشد، انسان هیچ راه قطعی برای احراز این مطابقت ندارد. بنابراین، یقین حاصل از برهان‌ها همواره نسبی است و ممکن است به جهل مرکب بینجامد:

«پس عقلاً تحصیل آن و حرکت براساس آن حرام خواهد بود؛ زیرا او را از وقوع در خطا و جهل مرکب امانی نیست»

(اصفهانی، ۱۳۹۶ ش/د، ص ۲۴۵).

به‌همین‌خاطر، رکن اصلی شناخت فطری را مواجهه مستقیم با عین خارجی و حذف واسطه‌گری تصورات و مفاهیم می‌داند (اصفهانی، ۱۳۸۵ ش، ص ۱۵۲).

ب) وابستگی شناخت فلسفی بر مفاهیم کلی و انتزاعی

ایشان مفاهیم کلی را پرده‌های ذهنی یا موهومات می‌خواند که نه‌تنها واقعیت خارجی ندارند، بلکه چون حجاب‌هایی، انسان را از ادراک بی‌واسطه حقیقت باز می‌دارند:

«و از آنجاکه معقول‌های علوم بشری همان عقل و علم‌اند، هرگاه معقول‌ها و تصورها و تصدیق‌هایشان بیشتر گردد، در نظر

خویش عالم‌تر، اما در واقع پرده پندارشان ضخیم‌تر و محرومیت ایشان از نور عقل، علم و کشف حقایق به نور بیشتر می‌گردد،

و هرگاه یقین و جذبشان به آن مبانی، یعنی تصورها، تصدیق‌ها و علم بودن آن‌ها بیشتر گردد، محجوبیتشان بیشتر می‌گردد»

(اصفهانی، ۱۳۸۵ ش، صص ۱۲۶-۱۲۷).

بنابراین شناخت حقیقی در گرو «صحو معلوم و محو موهوم» است. به‌معنای اینکه باید راه برهان در شناخت حقایق فرامادی را رها نموده و از ظنیات حاصل از آن دوری گزید (حکیمی، ۱۳۷۸ ش، ص ۱۳۲). هر استدلال برهانی نیز متکی بر همین مفاهیم و تصورات یا گزاره‌ها و تصدیقات محدود بشری است، حال آنکه، ذات نامحدود الهی فراتر از هر تصور و تصدیق است و تلاش برای توصیف خداوند با این مفاهیم، نهایتاً به تقلیل و تشبیه می‌انجامد (اصفهانی، ۱۳۹۶ ش/ب، صص ۳۰۱-۳۰۴).

ج) نفی قاعده علیت

اصفهانی اصل بنیادین علیت را که شالوده بسیاری از براهین فلسفی است، رد می‌کند و می‌گوید:

«بزرگترین و بهترین قیاس، قیاس برهان است و آن بر علیت و معلولیت استوار است و علیت براساس قیاس واجب به ممکن

و نور به ظلمت شکل می‌گیرد و حال آنکه علیت ازاساس باطل است و بنابراین، بهترین قیاس‌ها، بدترین آن‌هاست. و نیز

قیاس بر تصور خداوند تعالی و توصیفش به غیر آنچه خود توصیف نموده، استوار است» (اصفهانی، ۱۳۹۶ ش/ج، ص ۱۹).

همچنین ایشان با نگاهی متفاوت به ماجرای سرپیچی ابلیس، آن را مصداق بارزی از خطرات استدلال عقلی در برابر فرامین الهی می‌داند. وی استنکاف ابلیس از سجده بر آدم و دلیل‌آوری او مبنی بر برتری خود، به‌واسطه آفرینش از آتش را نمونه‌ای آشکار از برهان‌آوری می‌خواند که سرانجامی جز طرد و لعن ابدی در پی نداشت (اصفهانی، ۱۳۹۶ ش/ج، ص ۲۸). دلایل او عبارتند از: اولاً، علیت مستلزم سنخیت بین علت و معلول است. درحالی‌که، ذات اقدس الهی با مخلوقات هیچ سنخیت و مشابهتی ندارد:

«لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (شوری: ۱۱).

بنابراین، هر قیاسی که بخواهد رابطه خدا و جهان را براساس علیت تبیین کند، ناخواسته دچار تشبیه می‌شود. ثانیاً، پذیرش علیت به ضرورت صدور معلول از علت تامة می‌انجامد و این، با اراده آزاد و مشیت مطلق الهی در تعارض است و به قدیم بودن ماده منجر می‌شود

(اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۶۰). ثالثاً، از نظر وی روابط علی مشاهده شده در جهان، نه ناشی از ضرورتی ذاتی، بلکه براساس عادت الهی جریان دارد (حلبی، بی تا، ص ۹۴).

۲-۱-۲. نقد توجیه علم حضوری و شهود

اصفهانی به مکاتبی که برای جبران ناتوانی عقل نظری، به کشف و شهود متوسل می شوند نیز نقد وارد می کند. از نظر وی، صحت و حقانیت این مشاهدات شهودی، خود نیازمند معیار سنجش است و در نهایت، این مکاتب برای اعتباربخشی به کشف خود، ناچار به بازگشت به همان برهان های عقلی ناکارآمد می شوند که دور باطل است (اصفهانی، ۱۳۹۶ش/د، ص ۱۱۱).

۲-۲. مبانی ایجابی: فطرت، علم نوری و عقل نوری

پس از نفی راه عقل، اصفهانی راه های بدیل به زعم او معتبر و یقینی برای شناخت حقیقی را در سه مفهوم بنیادین فطرت، علم نوری و عقل نوری جست و جو می کند و شناخت نهایی را وامدار نقل معتبر می داند.

۲-۲-۱. فطرت: سرچشمه همگانی معرفت

مفهوم فطرت، سنگ بنای نظام معرفتی اصفهانی است. وی فطرت را به دو قسم تقسیم می کند:

۱) فطرت عمومی جریان طبیعی و تکوینی خلقت که انسان را مستقیماً و بی واسطه با حقایق خارجی مواجه می سازد. در این نگاه، ادراک نیازمند گذر از تصورات و مفاهیم ذهنی نیست. وی دلالت الفاظ را نیز مستقیم و بی واسطه به اعیان خارجی می داند، نه به تصورات ذهنی ناشی از آن ها (اصفهانی، ۱۳۹۶ش/الف، ص ۸۹).

ب) فطرت خاص الهی معرفت حضوری و فطری انسان به خداوند که به باور اصفهانی، در نهاد هر انسانی وجود دارد. این معرفت «الله باله» است؛ یعنی شناختی که خود خداوند افاضه می کند و اکتسابی نیست. نقش انبیا و ائمه (ع) در این منظومه، تذکر و بیدارکردن این گنجینه فراموش شده است، نه تعلیم مفاهیم جدید فلسفی (اصفهانی، ۱۳۹۶ش/ب، صص ۱۵۵-۱۵۴). براین اساس، شریعت مبتنی بر معرفت فطری است، نه معرفت اکتسابی عقلی (حلبی، بی تا، ص ۲۵).

۲-۲-۲. علم نوری و عقل نوری: ابزارهای شناخت حقایق

برای تبیین چگونگی شناخت حقیقی، اصفهانی دو مفهوم کلیدی را بازتعریف می کند:

۱) علم نوری علم حقیقی نه از نوع علوم حصولی، بلکه «نوری» است که از جانب خداوند افاضه می شود و نفس انسان را مستقیماً روشن می سازد. این علم، خودآشکار و بی نیاز از برهان است (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۶۵). معارف اهل بیت (ع) نیز تجلیات همین علم نوری اند.

ب) عقل نوری حقیقتی نورانی و مفارق از نفس انسان که از سوی خدا افاضه می شود. این عقل، منشأ تشخیص ذاتی حسن و قبح و درک حقایق جزئی است و حجت باطنی نامیده می شود. در مقابل، عقل اصطلاحی یا عقل فلسفی که محصول فعالیت های نفسانی و مبتنی بر استدلال است، به دلیل ماهیت ظلمانی و وابسته به تصورات، فاقد حجت ذاتی در معارف الهی است (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۶۵). در دیدگاه میرزای اصفهانی، عقل نوری و علم نوری در ذات یکی هستند. هر دو همان نور مجرد الهی هستند که از سوی خدا افاضه می شود. تفاوت آن ها اعتباری و عملکردی است. وقتی این نور، حقایق اشیاء را آشکار کند، علم نوری نام می گیرد و وقتی حسن و قبح افعال را نمایان و ارزش گذاری کند، عقل نوری خوانده می شود. بنابراین، عقل نوری در این منظومه، علم نوری همراه با قدرت و اختیار برای حکم کردن است (مرتضوی، ۱۳۸۱ش، ص ۷۳). براساس دیدگاه میرزای اصفهانی، تعلیم در علوم الهی به معنای رهنیدن انسان از حجاب تاریک مفاهیم و گزاره های ذهنی خطا پذیر و هدایت او به سوی نور شناخت بی واسطه و حقیقی است. در مقابل، آموزش در علوم بشری صرفاً فرآیندی استدلالی است که از ترکیب مفاهیم و گزاره ها برای رسیدن به یقین منطقی، بهره می برد. به عبارت دیگر، هدف اول، کشف حقیقت از راه تهذیب و اشراق است، درحالی که هدف دوم، اثبات گزاره از راه استدلال و تحلیل است (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۶۵).

۲-۲-۳. تمسک به نقل معتبر (کتاب و سنت قطعی)

در نظام اصفهانی، پس از فطرت، منبع اصلی و معتبر شناخت معارف دینی، نصوص قطعی اسلامی، یعنی قرآن و سنت معصومین (ع) است. از آنجاکه عقل به تنهایی قادر به کشف این حقایق نیست، باید به سخن وحی و معصوم که از سرچشمه علم نوری سرازیر شده است، تمسک جوید. در این نگاه، نقل تنها معیار اعتبارسنجی ادعاهای معرفتی در حوزه دین تلقی می شود (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۶۶). در جمع بندی این دو بخش، می توان گفت: اصفهانی با ارائه منظومه ای سلبی-ایجابی، می کوشد تا نقشه شناخت حقیقی را یک بار برای همیشه بازنویسی کند. از یک سو، با نقد ریشه ای عقل، برهان و مفاهیم فلسفی، هرگونه راه مستقل بشری به سوی متافیزیک را مسدود می سازد. از سوی دیگر، با تکیه بر

فطرت، علم نوری و نقل، تنها مسیر الهی را برای دستیابی به این معارف معتبر می‌شمرد. این نظام دوقطبی که در آن شناخت یا نوری-نقلی است یا اساساً فاقد اعتبار، پیامدهای گسترده و گریزناپذیری را در عرصه نظر و عمل به دنبال دارد که در ادامه مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۳. پیامدهای دیدگاه اصفهانی در نفی اعتبار عقل در شناخت متافیزیک

تبیین مبانی فکری اصفهانی، ضرورت واکاوی پیامدهای عملی آن را آشکار می‌سازد. این پیامدها را می‌توان در پنج عرصه کلان ردیابی کرد که از حوزه‌های ملموس‌تر به سوی چالش‌های بنیادین پیش می‌رود: پیامدهای الهیاتی و کلامی در توجیه عقاید، پیامدهای اجتماعی و تعاملی در گفت‌وگو و انزوا، پیامدهای درونی دینداری و معنویت بر فهم و تجربه فردی مؤمن، پیامدهای روش‌شناختی و علمی بر روش و علم، و سرانجام مشکلات و تناقضات درونی معرفت‌شناختی این نظام. در ادامه، نخست به پیامدهای الهیاتی-کلامی پرداخته می‌شود.

۳-۱. مشکلات و تناقضات درونی معرفت‌شناختی

این بخش به چالش‌های منطقی و مفهومی خود نظام اصفهانی در عرصه نظریه‌پردازی درباره شناخت می‌پردازد.

۳-۱-۱. ابهام مفهومی و فقدان تعریف روشن

یکی از چالش‌های اساسی در نظام معرفت‌شناختی میرزامهدی اصفهانی، ابهامات فراوانی است که در مفاهیم محوری این سیستم وجود دارد و باعث می‌شود دورنمای ارائه شده توسط افکار و نظرات ایشان از جذابیت و کارایی لازم برخوردار نباشد. ویژگی یک نظام معرفت‌شناختی که ادعای جایگزینی با سیستم پویا و پاسخگوی عقلی و فلسفی را دارد، این است که باید بتواند مخاطب را به طور کامل در مورد اصطلاحات و مفاهیم به کار رفته، توجیه کند و هیچ ابهامی باقی نگذارد. درحالی که متأسفانه مطالب ارائه شده توسط میرزامهدی از چنین شفافیتی برخوردار نیست. ازجمله ابهامات این نظام معرفت‌شناسی این است که مفاهیم بنیادین آن مانند عقل نور، علم نوری و ادراک بی‌واسطه، فطرت و معرفت فطری، واضح نیستند و درک درستی از آن‌ها در مخاطبین شکل نمی‌گیرد. مرحوم اصفهانی در منظومه فکری خود، شأن عقل و علم را چنان والا می‌داند که معتقد است نمی‌توان با مفاهیم و قضایا به تعریف آن‌ها پرداخت، بلکه فقط می‌توان کسی را که از این نعمت‌ها برخوردار است، نسبت به آن آگاه ساخت (اصفهانی، ۱۳۹۶ ش/د، ج ۱، ص ۱۹۵). این نگاه، ابهام‌آفرین است و سؤالات مختلفی را برای انسان ایجاد می‌کند که نتیجه آن سردرگمی در میان انبوهی از اصطلاحات مبهم است.

۳-۱-۲. فقدان معیار سنجش و آزمون‌پذیری

یکی از جدی‌ترین کاستی‌های این نظام فکری، نبود معیاری برای تمایز علم نوری معتبر از شناخت کاذب و تشخیص عقل نوری از عقل عرفی متأثر از فرهنگ است. اگر دو نفر با استناد به عقل نوری، به نتایج اخلاقی متضاد برسند، راه حلی برای فصل خصومت ارائه نشده است. همچنین معیار تشخیص این موهبت‌های نوری از پدیده‌های نفسانی مانند توهم یا شهود شخصی را ارائه نمی‌دهد. برای نمونه، وقتی فردی مدعی شناخت نوری می‌شود، مکانیسم عینی برای تأیید ادعای او وجود ندارد. این ابهام، نظام او را در معرض همان انتقاداتی قرار می‌دهد که خود بر عرفان وارد می‌ساخت و دعاوی ایشان را فاقد امکان راستی‌آزمایی می‌دانست. اصفهانی و مدافعان این نظام فکری با تأکید بر اینکه علم فراتر از انطباق ذهن و عین است، عملاً امکان هرگونه سنجش عینی را نفی کرده و تنها به توصیه‌های اخلاقی مانند پرهیز از قیاس و قصد عدم فریب، بسنده می‌کنند (شاه‌منصور، ۱۳۸۹ ش، ص ۱۶۰). این امر نظام را به سیستمی بسته و غیرقابل نقد تبدیل می‌کند.

۳-۱-۳. تناقض درونی در جایگاه معرفت فطری

اصفهانی بر معرفت فطری تأکید فراوانی داشته و حتی شریعت را مبتنی بر معرفت فطری همگانی می‌داند و اعتبار هرگونه معرفت اکتسابی عقلی در حوزه متافیزیک، را نفی می‌کند (باغبان‌خطیبی و سبحانی، ۱۳۹۸ ش، ص ۲۷). اما این ادعا با واقعیت تنوع و اختلاف‌های عمیق فلسفی و اعتقادی در تاریخ بشر در تعارض است. اگر معرفت فطری کافی و جهان‌شمول است، منشأ این همه اختلاف‌نظر چیست؟ همچنین، مرز میان فطرت اصیل و آموزه‌های محیطی به‌روشنی ترسیم نشده و رابطه آن با عقل و نقل مبهم باقی مانده است. از سوفسطائیان یونان باستان تا فلاسفه مدرن، همگی در مورد امکان و حدود شناخت، اختلاف‌نظر داشته‌اند و این درحالی است که نظام اصفهانی هرگونه نیاز به مباحث فلسفی و عقلانی مبتنی بر بهران را نفی می‌کند. این ابهام می‌تواند به نوعی جبر جغرافیایی-تاریخی در پذیرش دین بینجامد، که با تأکید قرآن بر انتخاب آگاهانه دین ناسازگار است.

۳-۱-۴. پیامدهای اخلاقی و نسبی‌گرایی احتمالی

تکیه بر عقل نوری به عنوان منبع تشخیص حسن و قبح، بدون ارائه معیار تشخیص عمومی، می‌تواند به نسبی‌گرایی اخلاقی بیانجامد. درک اخلاقی همواره تحت تأثیر بافت فرهنگی است و عقل نوری فردی نمی‌تواند مرجع داور نهایی در تعارضات اخلاقی پیچیده باشد. افزون بر

این، رابطه میان این عقل نوری خودبسنده و ضرورت رجوع به نقل دینی، به وضوح تبیین نشده است. اصفهانی عقل را نوری می‌داند که به کمک آن خوبی از بدی تشخیص داده می‌شود (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۶۵)؛ اما این تعریف با چالش‌های جدی روبه‌روست. ازجمله اینکه درک حسن‌و‌قبح تا حد زیادی تحت تأثیر محیط فرهنگی و تربیتی قرار دارد. مثلاً فردی که در جامعه‌ای رشد یافته که همجنس‌گرایی را رفتاری طبیعی و فاقد قبح اخلاقی دانسته می‌شود، چگونه می‌تواند با عقل نوری، قبح این عمل را درک کند؟

۳-۱-۵. نظریه اصفهانی در باب مفاهیم کلی و چالش خودارجاعی

یکی از ارکان معرفت‌شناختی اصفهانی، نقد بنیادین مفاهیم کلی و انتزاعی است. ازمنظر او، مفاهیم کلی صرفاً ساخته‌های ذهنی و فاقد وجود خارجی هستند و به‌عنوان حجاب‌هایی عمل می‌کنند که انسان را از ادراک بی‌واسطه حقیقت بازمی‌دارند (اصفهانی، ۱۳۸۵ش، صص ۱۲۶-۱۲۷). شناخت معتبر یا باید مستقیم و بی‌واسطه باشد، یا ازطریق تمسک به نصوص قطعی دینی حاصل آید. براین‌مبنا، وی علوم بشری را نیز به‌دلیل عدم امکان احراز قطعی مطابقت با واقع، فاقد حجیت ذاتی می‌داند (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۵۹). باین‌حال، این نظریه در سطح منطقی با چالش جدی خودارجاعی مواجه است. انکار اعتبار کلیه مفاهیم کلی، خود مستلزم به‌کارگیری و پذیرش ضمنی همان مفاهیم در مقام بیان و دفاع از نظریه است. گزاره محوری این دیدگاه که «همه مفاهیم کلی، نادرست و فاقد اعتبارند»، خود یک گزاره کلی و انتزاعی است که برای فهم و انتقال آن، نیازمند مفاهیم پایه‌ای مانند مفهوم، ذهن، عین و اعتبار است. حتی اصطلاحات کلیدی به‌کار رفته در آثار اصفهانی، مانند نقد، تبیین، بازسازی و معرفت فطری، همگی در چارچوبی مفهومی و زبانی شکل گرفته‌اند که مبتنی بر کلی‌نگری است. این وضعیت، مشابه پارادوکس‌های منطقی کلاسیک مانند «پارادوکس دروغگو» است که ادعای خود را نقض می‌کند. بنابراین، نظریه‌پردازی بدون استفاده از ابزارهای مفهومی، ناممکن به‌نظر می‌رسد. این چالش، ریشه در ماهیت اجتناب‌ناپذیر زبان و تفکر انسانی دارد که همواره متکی بر شبکه‌ای از مفاهیم کلی است (رقوی و آملی لاریجانی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۵۷).

۳-۱-۶. تزلزل مبنای حجیت معرفت در نقد قطع و یقین

یکی از چالش‌برانگیزترین مواضع اصفهانی، انکار حجیت ذاتی قطع و یقین است. در سنت اصولی و فلسفه اسلامی، حجیت قطع، امری بدیهی و پایه‌ای تلقی می‌شود؛ زیرا اعتبار هر راه معرفتی دیگر، ازجمله نقل، در نهایت متکی به تأیید قطعی عقل است (محمدی خراسانی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۵۴). اصفهانی با زیر سؤال بردن این مبنا، حجیت قطع را منوط به تأیید شرع می‌داند. این رویکرد دچار دور منطقی است؛ زیرا اثبات اعتبار خود شرع، نیازمند حجیت پیشینی قطع است. اگر قطع ذاتاً فاقد اعتبار باشد، هیچ مبنای استواری برای اثبات اعتبار نصوص دینی باقی نمی‌ماند و کل ساختار معرفت دینی متزلزل می‌شود. به‌نظر می‌رسد نقد ایشان متوجه قطع به‌معنای باور جازم صرف، یعنی قطع روان‌شناختی است، نه یقین منطقی که در آن هم تطابق با واقع احراز شده باشد و هم احتمال خلاف منتفی گردد. این خلط، مسیر عقلانی توجیه دین را مسدود می‌سازد (رقوی و آملی لاریجانی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۴۹).

۳-۱-۷. از انکشاف تا ابهام: علم نوری و مسئله صدق

نظریه علم نوری اصفهانی نیز بنیان مفاهیم مطابقت و صدق را در معرفت‌شناسی متعارف، دچار مشکل می‌کند. در این نظریه، علم حقیقی نه ازطریق صورت‌های ذهنی مطابق با خارج، بلکه به‌صورت اشراق و افاضه مستقیم نوری حاصل می‌شود (اصفهانی، بی‌تا، ص ۲۷). لذا در واقع تعلیم فعل الهی محسوب می‌شود (رقوی، ۱۳۹۵ش، ص ۷۱). با حذف صورت ذهنی به‌عنوان واسطه ضروری شناخت، یکی از طرفین رابطه مطابقت، یعنی ذهن، کنار گذاشته می‌شود. در نتیجه، مفهوم سنتی صدق، به‌مثابه انطباق گزاره یا صورت ذهنی با واقع، در این چارچوب بی‌معنا می‌گردد. این تحول، پیامدهای معرفتی جدی به‌دنبال دارد. به‌طور مثال، علاوه بر اینکه اگر معرفت، اشراقی و بی‌واسطه باشد، معیار عینی برای ارزیابی، مقایسه و نقد ادعاهای معرفتی مختلف از میان می‌رود و هیچ راهی برای تمایز نهادن بین انکشاف نوری اصیل و توهم یا تفسیر شخصی وجود نخواهد داشت. مشکل انتقال‌پذیری و تبیین معنا نیز وجود خواهد داشت. به این بیان که معرفت نوری ذاتاً غیرقابل تقلیل به مفاهیم و گزاره‌ها توصیف شده است. این امر امکان تبیین عقلانی، استدلالی و قابل انتقال آن را به دیگران به‌شدت محدود می‌سازد و معرفت را به تجربه‌ای شخصی و غیرقابل انتقال تبدیل می‌کند.

۳-۲. پیامدهای الهیاتی و کلامی

پیامد دیگری از طرد عقلانیت از عرصه متافیزیک، ایجاد بحران در توجیه عقلانی خودِ باور دینی و ارائه تصویری منزوی از اسلام است.

۳-۲-۱. بحران در توجیه انتخاب اولیه دین

نظام معرفت‌شناختی اصفهانی با نفی اعتبار عقل و برهان در حوزه متافیزیک، با چالشی بنیادین در توجیه عقلانی باور دینی اولیه مواجه است. این دیدگاه که شناخت معتبر را منحصر در مواجهه مستقیم فطری یا تمسک به نصوص دینی می‌داند، در مرحله پیشادینی و در مواجهه با

رقبایی مانند ماتریالیسم علمی، فاقد ابزار اقناع کننده است. در جهانی که دو تفسیر عمده متعارض، یعنی خداباوری دینی و طبیعت گرایی مادی وجود دارد، فرد چگونه می تواند بدون استناد به استدلال های عقلی و اصولی مانند علیّت، یکی را بر دیگری ترجیح دهد؟ اگر مشاهده مستقیم ملاک است، چرا این مشاهده توسط بسیاری به نتیجه ای غیرالهی می انجامد؟

ممکن است در پاسخ به اشکال مطرح شده، پاسخ داده شود که عقل تنها در گزینش اولیه دین معتبر است و پس از آن باید کنار گذاشته شود و شناخت حقیقی معارف الهی و غیرمادی را از خود دین دریافت نماید. این پاسخ فاقد انسجام منطقی است؛ زیرا اگر عقل در کشف حقیقت ناتوان است، این ناتوانی شامل مرحله اثبات اصول دین مانند اثبات وجود خدا نیز می شود. اگر تواناست، باید در فهم تفصیلی معارف نیز معتبر باشد. این تفکیک دلیخواهی، به تناقض و شکاف معرفتی می انجامد (رجبی، ۱۳۸۵ش، ص ۲۱۰). بدون بهره گیری از عقلانیت نقاد، انتخاب یک دین یا مذهب از میان هزاران گزینه موجود، به امری تصادفی یا متأثر از عوامل غیرمعرفتی، مانند جغرافیا یا سنت، تبدیل می شود که با مسئولیت اخلاقی جستجوی حقیقت ناسازگار است. علامه طباطبایی تأکید می کند که اصول دین باید ابتدا به طور مستقل با عقل اثبات شوند تا حجیت نقل معنا یابد (طباطبایی، ۱۳۸۷ش، صص ۸۳-۸۴).

۳-۲-۲. ارائه تصویری محدود و غیرگفت وگویی از اسلام

دیدگاه اصفهانی با طرد عقل از ساحت معرفت دینی، ناخواسته تصویری انحصاری، بسته و غیرعقلانی از اسلام ارائه می دهد که با روحیه دعوت گری و استدلال محوری قرآن و سیره اهل بیت (ع) در تضاد است. قرآن روش دعوت را حکمت، موعظه حسنه و جدال احسن می داند (نحل: ۱۲۵) که همگی مستلزم به کارگیری عقل و استدلال برای اقناع مخاطب است. سیره عملی معصومین (ع) به ویژه در مناظرات امام صادق و امام رضا (ع)، گواه بر این مدعاست که اسلام دینی گفت وگو محور و عقل گراست. نگرش اصفهانی، اسلام را به نظامی تبدیل می کند که فاقد زبان مشترک عقلانی برای تعامل با جهان متکثر فکری است. این امر توانایی اسلام برای حضور فعال در گفت وگوهای بین ادیانی و فلسفی معاصر را تضعیف کرده و آن را در معرض تفسیری انزواگرایانه قرار می دهد. پیامدهای الهیاتی این دیدگاه، به طور مستقیم بر عرصه اجتماعی و کیفیت تعاملات جمعی تأثیر می گذارد و آن را دچار چالش می سازد.

۳-۳-۳. پیامدهای اجتماعی و تعاملی

این بخش نشان می دهد که طرد عقلانیت چگونه به انزوای فکری جامعه، تضعیف گفت وگوی بین ادیانی و زمینه سازی برای ظهور جریانات انحرافی منجر شده و پیکره اجتماعی را با چالش های عمیقی مواجه می سازد.

۳-۳-۱. انزوای معرفتی و انحطاط گفت وگوی خارج از فضای درون دینی

دیدگاه اصفهانی با نفی عقل به عنوان زبان مشترک بشری و انحصار معرفت در نصوص دینی، امکان گفت وگوی سازنده با پیروان دیگر ادیان و مکاتب فکری را از بین می برد. در چنین شرایطی، هر گروه، تنها به متون مقدس خود استناد می کند که برای دیگران فاقد اعتبار است. این وضعیت به بحران ترجمه ناپذیری و عدم امکان فهم متقابل و ارزیابی مشترک ادعاهای متناقض در گفتمان دینی می انجامد. این رویکرد در سطح اجتماعی، فضای عمومی را به عرصه ای برای تقابل گفتمان های متعارض تبدیل می کند که هریک با ادعای انحصار حقیقت، دیگری را طرد می نماید. در چنین شرایطی، شکاف نسلی عمیق تر می شود؛ جوانان تحصیل کرده که با زبان عقلانی آشنا هستند، نمی توانند با قرائت های ظاهرگرایانه از دین ارتباط برقرار کنند و به تدریج از هویت دینی جامعه، فاصله می گیرند. همچنین گفتمان های معتدل تضعیف می شوند؛ چراکه در غیاب زبان مشترک عقلانی، تنها آن دسته از مبلغان دینی موفق می شوند که با شعارهای احساسی و ساده انگارانه، پیچیدگی های معرفتی را نادیده می گیرند. این روند، به حاشیه نشینی عالمان و اندیشمندان دینی می انجامد که توانایی گفت وگوی عقلانی با جهان مدرن را دارند. خشونت نمادین نیز در چنین فضایی افزایش می یابد. وقتی استدلال جای خود را به تکرار شعارهای دگماتیک می دهد، خشونت کلامی، به هنجار تبدیل شده و فضای گفت وگو به عرصه ای برای تخاصم مبدل می گردد. در سطح بین المللی نیز این نگرش توانایی جوامع اسلامی را برای گفت وگوی سازنده با دیگر تمدن ها به شدت تضعیف می کند. در جهانی که مفاهیم حقوق بشر، دموکراسی و پیشرفت علمی بر پایه عقلانیت مشترک استوار شده اند، ناتوانی در ارائه خوانشی عقلانی از دین، مسلمانان را در موضع دفاعی دائمی قرار می دهد. این وضعیت، نه تنها امکان تأثیرگذاری اندیشه اسلامی در عرصه جهانی را کاهش می دهد، بلکه زمینه را برای رشد بنیادگرایی و افراطی گری نیز فراهم می سازد.

۳-۳-۲. طرد عقلانیت و زمینه سازی برای انحراف: تحلیل تأثیر نظام فکری اصفهانی بر شکل گیری جریانات

انحرافی

وقتی در یک نظام فکری، تعقل و برهان به حاشیه رانده شود و تمسک صرف به نصوص به عنوان تنها راه دستیابی به معرفت دینی عنوان گردد، به طور طبیعی بستر مناسبی برای رشد افکار و جریاناتی که دچار جمود فکری هستند، فراهم می آید. این جریانات معمولاً با تکیه بر

ظواهر نصوص و بدون توجه به بستر تاریخی، اهداف کلی شریعت و اصول عقلی، برداشت‌های خاص و گاه انحرافی از متون دینی ارائه می‌دهند. نمونه بارز این مسئله، شکل‌گیری و گسترش جریان فکری انجمن حجتیه است که بنیان‌گذار آن، شیخ محمود حلبی، از شاگردان نزدیک و مقررین دروس اصفهانی است. این جریان با اتکاء به روش فکری اصفهانی و با تأکید افراطی بر ظواهر روایات، به‌ویژه در حوزه مهدویت، باورهای خاص و گاه انحرافی را ترویج کرده است (خسروپناه، ۱۳۹۰ش، ص ۴۸۷). از جمله جریانات انحرافی دیگر که در دو دهه اخیر ظهور یافته، جریان انحرافی احمد الحسن الیمانی است که با ادعای وصایت امام زمان (عج) و با رویکردی افراطی در تمسک به ظواهر آیات و برخی از روایات ظهور کرده است (حسینی، ۱۴۰۱ش، ص ۶). تحلیلگران، علت رشد بیشتر این جریان در شهر مقدس مشهد را در زمینه‌ها و بستر فکری ایجاد شده توسط افرادی همچون میرزامهدی اصفهانی و جریان تفکیک می‌دانند که با طرد عقلانیت برهانی و تأکید انحصاری بر نصوص، بستر مناسبی برای رشد چنین جریاناتی فراهم آمده است.

۳-۳-۳. بحران هویت دینی و گسست معرفتی میان نخبگان و عوام

این ناتوانی در پاسخگویی، بحران و شکافی دوجبه‌ای در پیکره جامعه دینی ایجاد می‌کند. قشر عوام یا مقلدان صرف که در دایره بسته تفاسیر ظاهری و نقل‌محور محبوس شده و در برابر هر پرسش یا نقدی، پاسخ را در تسلیم بی‌چون و چرا می‌جویند. این گروه مستعد پذیرش برداشت‌های ساده‌انگارانه، خرافی و گاه افراطی از دین هستند. قشر نخبه و روشنفکر دینی که با انبوه پرسش‌های بی‌پاسخ روبه‌روست و از آنجاکه نظام فکری حاکم، مجالی برای اندیشه‌ورزی عقلی در حیطه دین قائل نیست، یا به حاشیه رانده می‌شود، یا ناچار می‌گردد دین را به حیطه‌ای کاملاً شخصی و جدا از عرصه‌های عمومی زندگی تقلیل دهد. این دوپارگی، وحدت و انسجام درونی جامعه دینی را تهدید می‌کند و آن را در برابر جریانات انحرافی و شبهات بیرونی آسیب‌پذیرتر می‌سازد.

۳-۴. پیامدهای درون دینی

دیدگاه میرزامهدی اصفهانی در نفی اعتبار شناخت عقلی و انحصار معرفت معتبر در متون دینی، پیامدهای عمیق و چندلایه‌ای در درون زیست‌جهان دینی و حیات معنوی مؤمنان برجای می‌گذارد. این پیامدها فراتر از یک اختلاف نظری صرف، ساختار فهم، تکامل و حتی معنابخشی به اعمال عبادی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

۳-۴-۱. تأثیر نفی اعتبار شناخت عقلی بر کاهش طرح، تکامل و پاسخگویی به شبهات دینی

در منظومه فکری اصفهانی، شناخت حقیقی در حوزه معارف دینی و متافیزیک، منحصرأز مجرای نصوص معتبر و معرفت فطری حاصل می‌شود. براین اساس، هرگونه تلاش عقلی مستقل برای فهم، تبیین یا دفاع از این معارف، نه تنها بی‌فایده، که گمراه‌کننده و نوعی حجاب بر سر راه ادراک بی‌واسطه حقیقت تلقی می‌گردد (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۲۶). این رویکرد، پیامدهای مختلفی را به دنبال دارد:

۱) خاموشی پرسشگری و تعطیلی عقلانیت انتقادی درون مذهبی: سنت پرسشگری، مناظره و استدلال‌ورزی که در سیره ائمه اطهار(ع)، همچون مناظرات امام صادق(ع) و امام رضا(ع)، جلوه‌ای بارز داشت، در این نگرش جایگاه خود را از دست می‌دهد. وقتی عقل ابزار معتبری برای واکاوی مفاهیمی مانند ذات باری، صفات الهی، قضا و قدر یا معاد شناخته نشود، گفت‌وگوی درون دینی به سطح تکرار و توضیح ظواهر نصوص، تنزل می‌یابد. فضایی که در آن، طرح شبهه، نه فرصتی برای تعمیق معرفت، که نشانه‌ای از شک و انحراف قلمداد می‌شود. این امر به تدریج، فرهنگ سکوت و تقلید محض را جایگزین روحیه نقادی و ژرف‌اندیشی در جامعه دینی می‌کند.

ب) ناتوانی در مواجهه با شبهات نوین: بسیاری از پرسش‌ها و چالش‌های فکری معاصر، اعم از تعارضات ظاهری دین با یافته‌های علوم تجربی، فلسفه‌های جدید، یا مسائل پیچیده اخلاق زیستی، در متون سنتی دینی، پاسخ صریح و مستقیمی ندارند. نظام معرفتی اصفهانی، با خلع سلاح کردن عقل، هیچ مکانیسم درون دینی برای پردازش، تحلیل و پاسخگویی به این دسته از مسائل برجای نمی‌گذارد. راه حل پیشنهادی در این نگاه، یا ارجاع دائمی به منتظر بودن برای پرسش از امام معصوم است که در دوران غیبت کاربردی ندارد، یا طرد اصل پرسش به بهانه ورود در امور غیرضروری خواهد بود. نتیجه این است که نسل جوان تحصیل کرده و پرسشگر، میان ایمان سنتی فاقد پشتوانه عقلی و بی‌دینی، سرگردان می‌ماند. تجربه تاریخی نشان داده است در چنین فضایی، ایمان به سطحی‌ترین شکل خود تقلیل می‌یابد یا فرد در مواجهه با شبهات بی‌پاسخ، به کلی از دین روی می‌گرداند.

۳-۴-۲. تعلیق معنا در زبان دعا و تهی شدن عبادت از محتوای معرفتی- تربیتی

یکی از پیامدهای ظریف و عمیق این دیدگاه، تأثیر آن بر معناداری اعمال عبادی، به‌ویژه دعا و مناجات است. اصفهانی براساس اصل بینونیت کامل، خالق و مخلوق، معتقد است هیچ سختی مفهومی میان صفات مخلوقات، مانند علم، قدرت، رحمت با ذات الهی وجود ندارد. الفاظی که در دعا برای خطاب به خدا به کار می‌روند، نه بیان‌کننده مفاهیم ذهنی ما از خدا، بلکه فقط تعابیری هستند که خداوند برای عبادت بندگان

جعل کرده است. معرفت به خدا، پیش از به کار بردن این الفاظ، از طریق معرفی الهی و به شکل بی واسطه حاصل شده است (اصفهانی، ۱۳۹۶ش/ب، ص ۳۳۵). وقتی فردی می گوید «یا علیم»، اگر مرادش از «علیم» هیچ ارتباط مفهومی با علم متعارف انسانی نداشته باشد، این لفظ برای او چه معنایی دارد؟ آیا صرف تلفظ رشته‌ای از حروف بی ارتباط با تصورات ذهنی، می تواند گفت و گویی معنادار با معبود ایجاد کند؟ در سنت اسلامی، تأمل در معانی اسماء و صفات الهی، خود بخشی از سیر تربیتی و سازنده‌ای است که منجر به خشوع، تواضع، امید و اصلاح نفس می شود که در دیدگاه اصفهانی، این مسیر مسدود می گردد. دعا از یک فرآیند تعالی بخش معرفتی و اخلاقی، به مجموعه‌ای از الفاظ و اذکار فاقد محتوای قابل فهم برای عابد تبدیل می شود. این امر، عبادت را در خطر تبدیل شدن به عملی صوری قرار می دهد که از روح ارتباط آگاهانه و معنادار با خداوند خالی شده است. این امر، در تضاد با روح آیات قرآنی و ادعیه مأثوره است که پر از مفاهیم عمیق برای تدبر و تأمل هستند.

۳-۵. پیامدهای روش شناختی و علمی

این بخش به بررسی تناقضات درونی و پیامدهای عملی نظام معرفتی اصفهانی بر روش شناسی و علوم تجربی می پردازد.

۳-۵-۱. چهره ناکارآمد نظام پیشنهادی اصفهانی: وجود تناقض در میان مقام نظریه و مقام عمل

اصفهانی در مقام نظریه، اعتبار هرگونه شناخت عقلی، برهان، مفاهیم کلی و قاعده علیت را در حوزه معارف دینی نفی می کند و معرفت یقینی را منحصر به نصوص دینی و ادراک بی واسطه علم نوری می داند. از نظر او، مفاهیم ذهنی پرده‌ای بر حقیقت هستند و برهان، مبتنی بر علیت باطل، موجب ضلالت است (اصفهانی، ۱۳۸۷ش، صص ۱۲۶-۱۲۷). اما در مقام عمل و بیان نظریه خود، مکرر از همان ابزارهای استدلالی و قیاسی استفاده می کند. به عنوان مثال، در تبیین شناخت انوار علم و عقل، استدلال‌های متعددی ارائه می دهد (اصفهانی، ۱۳۷۸ش، صص ۳۷-۳۸) که قابل تقلیل به قیاس‌های اقترانی منطقی هستند. این تناقض آشکار میان نظریه و عمل، نشان دهنده ناتوانی ذاتی این نظام در ارائه تبیینی منسجم بدون توسل به ابزارهایی است که خود نامعتبر شمرده است. این امر تصویری متزلزل و ناکارآمد از انسجام درونی دستگاه فکری اصفهانی ارائه می دهد.

ممکن است در دفاع از اصفهانی، توجیهاتی مانند تفکیک میان انواع استدلال (غیرعقلی) مطرح شود. مثلاً گفته شود او تنها با برهان مبتنی بر علیت مخالف است، نه با استدلال مبتنی بر ملازمه یا حمل ماهوی. اما این توجیه با مبانی کلی او در نفی اعتبار مفاهیم کلی که شامل معقولات ثانی فلسفی مانند علیت و ملازمه می شود، ناسازگار است. اگر علیت به دلیل انتزاعی بودن و وابستگی به مفاهیم کلی باطل است، ملازمه و دیگر روابط منطقی-فلسفی نیز مشمول همین حکم هستند. علاوه بر این، از دیدگاه او که مانند اشاعره نظم طبیعت را به عادت الهی وابسته می داند، هیچ رابطه ضروری، اعم از علی یا ملازمه‌ای میان پدیده‌ها قابل اثبات نیست. بنابراین، تفکیک مذکور موجه نمی نماید. توجیهات دیگر مانند استفاده استدلال تنها برای تفهیم نصوص، نقد فلسفه، یا اقناع مخاطب نیز ناکافی هستند؛ زیرا او از استدلال در مقام اثبات و نقد نظریات استفاده کرده است، نه صرفاً تفهیم نصوص. همچنین اگر استدلال ذاتاً نامعتبر و گمراه کننده است، استفاده از آن برای هر منظوری، حتی اقناع، نابجا و نقض غرض خواهد بود. این نشان می دهد عمل اصفهانی ناگزیر به پذیرش ضمنی کارایی ابزارهای عقلی است، درحالی که نظریه او این امکان را به کلی سلب می کند.

۳-۵-۲. پیامدهای نگرش اصفهانی بر توسعه علوم مادی

دیدگاه اصفهانی با سه محور اصلی نفی مفاهیم کلی، طرد برهان و قاعده علیت و تأکید بر مشاهده مستقیم، بنیان های روش علمی و پیشرفت علوم تجربی را به طور ریشه‌ای ویران می کند.

(ا) نفی مفاهیم کلی: علوم تجربی برپایه تشکیل قوانین کلی از طریق تعمیم مشاهدات جزئی استوارند. اصفهانی مفاهیم کلی را تصاویر ذهنی بی ارزش و مانع ادراک حقیقت می داند (اصفهانی، ۱۳۹۶ش/ه، ص ۱۰). پذیرش این دیدگاه، امکان هرگونه نظریه پردازی علمی را سلب می کند؛ زیرا علم بدون تعمیم و مفهوم سازی کلی غیرممکن است.

(ب) طرد علیت و برهان: او علیت را به دلایل الهیاتی، مانند نفی سنخیت خالق و مخلوق و قدیم شدن ماده، باطل می شمرد (اصفهانی، ۱۳۹۶ش/ج، ص ۱۹). این نگاه، مشابه دیدگاه اشاعره، نظم طبیعت را تنها حاصل عادت الهی می داند، نه روابط ضروری علی (حلی)، بی تا، ص ۹۴). این به معنای انکار قوانین ثابت و ضروری در طبیعت است. در نتیجه، پیش بینی، آزمایش کنترل شده و تکرارپذیری که ارکان روش علمی هستند، معنای خود را از دست می دهند. علوم تجربی به مجموعه‌ای از مشاهدات پراکنده و نامرتب تبدیل می شوند.

(ج) تأکید صرف بر مشاهده مستقیم: درحالی که مشاهده آغاز علم است، اما علم منحصر به آن نیست. اصفهانی شناخت حقیقی را در مواجهه مستقیم با مصادیق خارجی محدود می کند (اصفهانی، ۱۳۸۵ش، ص ۱۵۲). این نگرش مسیر را بر هرگونه استنتاج، مدل سازی ذهنی

و کشف روابط غیرمستقیم می‌بندد. پذیرش این دیدگاه، معادل محو امکان علم به معنای مدرن آن است. نه تنها پیشرفت‌های علمی گذشته که مبتنی بر علیت و تعمیم هستند، توجیه‌ناپذیر می‌شوند؛ بلکه زندگی روزمره که به ثبات قوانین طبیعی، مثل جریان برق یا اثر داروها وابسته است، غیرممکن جلوه می‌کند. توسعه فناوری، پزشکی و مهندسی، که همه مبتنی بر اصول علمی کلی و روابط علی هستند، متوقف می‌گردد. در مقابل، دیدگاه‌های فلسفه اسلامی مانند حکمت متعالیه با پذیرش علیت و رابطه ضروری معلول و علت، براساس نظریه فقر وجودی، بستر مناسبی برای فهم هماهنگ دین و علم فراهم می‌کنند.

۴. نتیجه

این پژوهش به بررسی نظام معرفت‌شناختی میرزامهدی اصفهانی، بنیان‌گذار مکتب تفکیک، می‌پردازد. وی با نفی اعتبار عقل فلسفی در حوزه متافیزیک و الهیات، چارچوبی بدیل برای شناخت دینی ارائه کرده است که بر فطرت، علم نوری، عقل نوری و نصوص قطعی دینی استوار است. وی با نقد بنیادین مفاهیم کلی، قانون علیت و برهان‌های عقلی، تلاش نمود راهی برای صیانت از توحید ناب و تنزیه ذات الهی از هرگونه تشبیه و تحدید فراهم آورد. مقاله حاضر، ضمن تبیین مبانی ایجابی این نظام، به کاستی‌ها و پیامدهای آن، ازجمله ابهام مفهومی در تعریف عقل و علم نوری، فقدان معیار سنجش و آزمون‌پذیری، تناقض درونی در جایگاه معرفت فطری، و چالش خودارجاعی در نقد مفاهیم کلی نیز پرداخته است. همچنین نشان داده می‌شود که نفی حجیت عقل و قطع، این نظام را با دور منطقی مواجه ساخته و امکان توجیه عقلانی باور دینی اولیه را تضعیف می‌کند. در نهایت، پیامدهای اجتماعی این رویکرد، همچون انزوای معرفتی و تضعیف گفت‌وگوی بین‌ادیانی، مورد تحلیل قرار گرفته است. هدف پژوهش، ارزیابی انسجام درونی و کارآمدی عملی این نظام معرفت‌شناختی در بستر معاصر است.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- اصفهانی، میرزامهدی (۱۳۸۵ش). *ابواب الهدی*. (محقق: حسن جمشیدی). قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- اصفهانی، میرزامهدی (۱۳۸۷ش). *ابواب الهدی*. (مترجم: حسین مفید). تهران: مرکز فرهنگی انتشارات منیر.
- اصفهانی، میرزامهدی (۱۳۹۶ش/الف). *القرآن و الفرقان فی وجه اعجاز القرآن المجید*. قم: مؤسسه معارف اهل بیت (ع).
- اصفهانی، میرزامهدی (۱۳۹۶ش/ب). *انوار الهدایه: القضاء و القدر و الباء*. قم: مؤسسه معارف اهل بیت (ع).
- اصفهانی، میرزامهدی (۱۳۹۶ش/ج). *مصباح الهدی*. قم: مؤسسه معارف اهل بیت (ع).
- اصفهانی، میرزامهدی (۱۳۹۶ش/د). *معارف القرآن*. قم: مؤسسه معارف اهل بیت (ع).
- اصفهانی، میرزامهدی (۱۳۹۶ش/ه). *الاصول الوسیط*. قم: مؤسسه معارف اهل بیت (ع).
- باغبان خطیبی، مهدی و سبحانی، محمدتقی (۱۳۹۸ش). *فطرت و معرفت فطری از دیدگاه میرزامهدی اصفهانی*. تحقیقات کلامی، ۷(۲۵)، ۲۵-۴۴.
- حلبی، محمود (بی تا). *تقریرات درس میرزامهدی اصفهانی*. مشهد: مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۹۲ش). *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*. (شرح: حسن حسن زاده آملی). قم: انتشارات اسلامی.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۸ش). *اجتهاد و تقلید در فلسفه*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حسینی (طاها)، سیدمحمد (۱۴۰۱ش). *مهدویت و نقد و بررسی احمد الحسن الیمانی*. مطالعات فلسفی کلامی، ۱۱(۲۱)، ۵-۲۴.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۰ش). *جریان شناسی ضد فرهنگ ها*. قم: انتشارات تعلیم و تربیت اسلامی.
- رجبی، محمود (۱۳۸۵ش). *تحلیل و نقد مکتب تفکیک*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- رقوی، جواد و آملی لاریجانی، صادق (۱۳۸۹ش). *بازسازی دیدگاه معرفت شناختی میرزامهدی اصفهانی*. جستارهایی در فلسفه و کلام، ۴۲(۲)، ۱۱۸-۱۶۸.
<https://doi.org/10.22067/philosophy.v42i2.11263>
- رقوی، جواد (۱۳۹۵ش). *بررسی روش معرفت دینی از دیدگاه میرزا مهدی اصفهانی*. جستارهایی در فلسفه و کلام، ۴۸(۲)، ۹۶-۶۷.
<https://doi.org/10.22067/philosophy.v48i2.32683>
- شاهمنصوری، عباس (۱۳۸۹ش). *معرفت شناسی در آثار میرزامهدی اصفهانی*. تهران: نگاه معاصر.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۷ش). *بررسی های اسلامی*. قم: هجرت.
- مرتضوی، سیدعباس (۱۳۸۱ش). *علم و عقل از دیدگاه مکتب تفکیک*. قم: مرکز جهانی امور اسلامی.
- محمدی خراسانی، علی (۱۳۸۷ش). *شرح منطق مظفر*. قم: انتشارات الامام الحسن بن علی (ع).

References

- Baghban Khatibi, M. & Sobhani, M. T. (2019). Innate Nature and Innate Knowledge from the Perspective of Mirza Mahdi Isfahani. *Theological Research Journal*, 7(25), 25-44. [In Persian]
- Hakimi, M. R. (1999). *Ijtihad and Taqlid in Philosophy*. Tehran: Nashr-e Farhang-e Eslami Office. [In Persian]
- Halabi, M. (N. D.). *Taghrirat Dars-e Mirza Mahdi Isfahani*. Mashhad: Astan Quds Razavi Document Center. [In Persian]
- Hilli, H. Y. (2013). *Kashf al-Murad fi Sharh Tajrid al-I'tiqad*. (H. Hassanzadeh Amoli, Ed.). Qom: Islamic Publications. [In Persian]
- Hosseini (Taha), S. M. (2022). Mahdism and the Critique of Ahmad al-Hassan al-Yamani. *Philosophical-Theological Studies*, 11(21), 5-24. [In Persian]
- Isfahani, M. M. (2006). *Abwab al-Huda*. (H. Jamshedi, Ed.). Qom: Bustan-e Ketab Institute. [In Persian]
- Isfahani, M. M. (2008). *Abwab al-Huda*. (H. Mofid, Trans.). Tehran: Munir Cultural Publications Center. [In Persian]
- Isfahani, M. M. (2017/a). *Al-Quran wa al-Furqan fi Wajh I'jaz al-Quran al-Majid*. Qom: Ma'aref Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]
- Isfahani, M. M. (2017/b). *Anwar al-Hidaya: al-Qada' wa al-Qadar wa al-Bada'*. Qom: Ma'aref Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]
- Isfahani, M. M. (2017/c). *Misbah al-Huda*. Qom: Ma'aref Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]

- Isfahani, M. M. (2017/d). *Ma'aref al-Quran*. Qom: Ma'aref Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]
- Isfahani, M. M. (2017/e). *Al-Usul al-Wasit*. Qom: Ma'aref Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]
- Khosropanah, A. (2011). *Jariyan Shenasi Zed Farhangha*. Qom: Islamic Education and Research Publications. [In Persian]
- Mohammad Khorasani A. (2008). *Sharh-e Mantegh-e Mozaffar*. Qom: Al-Imam al-Hasan ibn Ali Publications. [In Persian]
- Raghavi, J. & Amoli Larijani, S. (2010). Reconstruction of the Epistemological View of Mirza Mahdi Isfahani. *Essays in Philosophy and Theology*, 42(2), 118-168. [In Persian].
<https://doi.org/10.22067/philosophy.v42i2.11263>
- Raghavi, J. (2016). An Examination of the Method of Religious Knowledge from the Perspective of Mirza Mahdi Isfahani. *Essays in Philosophy and Theology*, 48(2), 67-96. [In Persian].
<https://doi.org/10.22067/philosophy.v48i2.32683>
- Rajabi, M. (2006). *Tahlil va Naghd-e Maktab Tafkik*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Shah Mansouri, A. (2010). *Marefat Shenasi dar Asar-e Mirza Mahdi Isfahani*. Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2008). *Islamic Investigations*. Qom: Hejrat. [In Persian]
- Mortazavi, S. A. (2002). *Elm va Aql az Didgah-e Maktab-e Tafkik*. Qom: Global Center for Islamic Affairs. [In Persian]